

Protestantse lezing oorlog en vrede

Bijdrage prof. dr. Pieter Vos

Oorlog is verschrikkelijk. In oorlogen blijken mensen tot de vreselijkste dingen in staat. Steden worden vernietigd, landen geplunderd, volken uitgemoord, vrouwen verkracht en massa's militairen vinden de dood door de hel die oorlog is. Oekraïense burgers en militairen ervaren dagelijks dat het hun laatste dag kan zijn. Russische militairen trouwens ook. Burgers in het Midden-Oosten, of ze nu in Gaza, Tel Aviv of Beirut wonen, ze kunnen zomaar de dood vinden door oorlogsgeweld of terreur. Uit al die verwoeste oorlogsgebieden in de Donbas, Gaza, Libanon, Syrië, Nagorno-Karabach, Soedan en zoveel andere, haast vergeten gebieden klinken de *screams of total destruction*.

Als je die schreeuwen uit de diepte hoort, moet je dan niet principieel tegen iedere vorm van oorlog zijn? De verschrikking van de oorlog heeft mensen er wereldwijd dan ook toe gebracht om het pacifisme te omarmen: geen oorlog, maar radicaal afzien van geweld. Omdat je er zelf niet aan mee wilt doen: *War is not an option*. Of ook omdat oorlog nooit een oplossing is voor conflicten: *War is never a solution*.

Is hiervoor vanuit christelijk perspectief niet heel veel te zeggen? Denk aan de radicale boodschap van Jezus in de Bergrede. Jezus roept zijn volgelingen op om zich niet te verzetten tegen wie je kwaad aandoet. Als iemand je op je rechterwang slaat, keer dan ook je linkerwang toe (Matteüs 5:39). Haat de vijand niet, maar heb hem lief (5:43-44). De ethiek van de Bergrede is een ethiek van geweldloosheid.

De radicaliteit van deze uitspraken is dikwijls afgezwakt. Het zou hier om een visioen van het volmaakte eeuwige leven gaan dat nog geen realiteit is. Of deze ethiek zou alleen bedoeld zou zijn voor de groep volgelingen van Jezus in zijn tijd. Of de hoge eisen van de Bergrede-ethiek zouden ons willen leren dat we er niet aan kunnen voldoen en dat we daarom afhankelijk zijn van genade. Maar ik denk dat dit tekortdoet aan de strekking. De doorlopende lijn van Jezus' boodschap in het Nieuwe Testament is die van een vreedereijk waarin geweld niet met geweld beantwoord wordt maar met liefde, zachtmoedigheid en geweldloosheid. Het is duidelijk dat de gemeenschap rond Jezus deel uitmaakt van dit *andere* koninkrijk. Geweldloosheid is ook wat Jezus zelf geleefd heeft, tot op het kruis. Hij weigerde zich te verzetten tegen zijn eigen gewelddadige dood.¹

Ik voel het appel hiervan heel sterk. Vrede, niet oorlog, is wat een volgeling van Jezus behoort na te streven. Het ligt dan voor de hand om geweldloosheid tot absolute regel te maken.

Toch kan ik daar als christelijk ethicus niet mee volstaan. Want wat betekent de naastenliefde voor die naasten die slachtoffer zijn van bruto geweld? Moeten we die slachtoffers van wie we de schreeuw uit de diepte horen maar aan hun lot overlaten? Moeten we hen *uit naastenliefde* niet juist beschermen, voor zover dat in onze macht ligt? En betekent dat niet dat er dan soms ook geweld ingezet zal moeten worden, namelijk als

het kwaad zo groot is dat het alleen met geweld bestreden kan worden? In Nederland zijn we daar traumatisch bij bepaald toen we geen militair geweld durfden of konden inzetten om de afslachting in Srebrenica te verhouden. Het afzien van oorlog kan tot vreselijk kwaad leiden. Daarmee is het dilemma gegeven: *oorlog veroorzaakt verschrikkelijk kwaad, maar helemaal geen oorlog voeren laat verschrikkelijk kwaad toe.*

De noodzaak van protectie van mensen tegen kwaad is in de christelijke traditie voor velen een reden geweest om niet *iedere* vorm van geweld principieel af te keuren. Om dat te begrijpen, moeten we er een andere denklijn bij betrekken, die we *ook* in de Bijbel vinden maar die in christelijk-pacifistische opvattingen vaak ontbreekt: het geweldsmonopolie ligt bij de overheid, zoals Paulus in Romeinen 13 stelt.

Als je vanuit christelijk perspectief nadenkt over geweld, dan gaat het dus niet alleen om Jezus' boodschap van geweldloosheid. Het gaat ook om een visie op de overheid. In die visie behoort het tot de kerntaak van de overheid om het vreedzame samenleven tussen mensen mogelijk te maken, recht te doen, en burgers te beschermen tegen kwaad en geweld.

Ik zou nu willen stellen dat Bijbels gezien de twee lijnen van geweldloosheid en de beschermende functie van de overheid met elkaar samenhangen. Juist het overlaten van het geweldsmonopolie aan de overheid komt voort uit het zelf afzien van geweld. Dat laat het bredere verband van Romeinen 12 zien: 'Neem geen wraak, geliefde broeders en zusters, maar laat God uw wreker zijn.' Doe juist het volgende: 'Als uw vijand honger heeft, geef hem dan te eten, als hij dorst heeft, geef hem dan te drinken. Dan stapelt u gloeiende kolen op zijn hoofd. Laat u niet overwinnen door het kwade, maar overwin het kwade door het goede.'

Dit is helemaal in de lijn van Jezus' boodschap van geweldloosheid als kenmerkende houding in het koninkrijk van God. Maar dan is het vervolgens heel opvallend dat Paulus *meteen daarop* in hoofdstuk 13 spreekt over de overheid als dienaar van God.² En dat is ze nota bene bij uitstek door het zwaard te voeren.

De overheid heeft een ordenende en oordelende functie, om te voorkomen dat mensen het recht in eigen handen nemen en zelf naar de wapens grijpen. En ook om in een wereld vol geweld het recht te laten gelden, de zwakken te beschermen en het onrecht te bestraffen. Dat is volgens Paulus een zegen. Waarom? Omdat er veel kwaad is in de wereld en dit kwaad op deze manier beteugeld wordt.

De hoofdlijn in de christelijke traditie is om de nadruk op naastenliefde, inclusief geweldloosheid, te verbinden aan het erkennen van het geweldsmonopolie van de overheid. Daar blijft een spanning in zitten en dat is volgens mij precies de crux. De spanning verdwijnt als je voor een absoluut pacifisme kiest. De spanning verdwijnt ook als je geweldsuitoefening door een krijgsmacht helemaal niet problematisch vindt.

Zo lag het ook voor iemand als Augustinus. Het ware commitment van christenen is het hemelse koninkrijk, het rijk van vrede, de stad van God. De kerk is daarom een gemeenschap waarin geweldloos samenleven geoefend wordt en in praktijk moet worden gebracht. Zo is

de kerk een stad op de berg. Tegelijk leven christenen midden in de wereld en maken ze deel uit van de samenleving en de staat met haar ordeningen gericht op aardse vrede. Christenen richten zich op de vrede van de stad van God, maar juist die gerichtheid motiveert hen om een rechtvaardig leven te leiden in deze wereld en bij te dragen aan vreedzaam samenleven, ook met hen die niet op de stad van God zijn gericht.³

Deze dubbele gerichtheid op het koninkrijk van God en het aardse samenleven betekent volgens mij drie dingen waarin de spanning aanwezig blijft.

Ten eerste: geloof mag niet met politieke middelen worden afgedwongen. Iedere vorm van *heilige oorlog* wordt hiermee afgewezen. Geen kruistochten dus of het vervolgen van ongelovigen of ketteren. We kunnen direct vaststellen dat christenen zich helaas maar al te vaak niet aan dit uitgangspunt hebben gehouden. Maar dit is wel waar het in deze visie om gaat: de overheid is er ter bescherming van *iedereen*. Ook van hen met wie je het hartgrondig oneens bent.

Ten tweede: juist omdat christenen vreedzaam en rechtvaardig samenleven waarderen, kunnen ze de overheid ook *actief* steunen en er *mede vorm aan geven*. Als dat zo is, dan betreft dat ook eventuele deelname aan de krijgsmacht als middel van de overheid om de zwaarmacht uit te oefenen. Dat is meteen weer spanningsvol. Want hoe kan een militair die geweld moet uitoefenen tegelijk trouw blijven aan de naastenliefde? Ik denk dat het moeilijk is, maar niet onmogelijk. Er is bijvoorbeeld een verschil tussen geweld uitoefenen omdat het niet anders kan en geweld uit wraak of vergelding. Ook in oorlog is het mogelijk om de humaniteit hoog te houden en de vijand niet te ontmenselijken.

Ten derde hebben *kerk en overheid* beide hun eigen rol. De kerk predikt het koninkrijk van God en leeft in overeenstemming met dat vreedrijk. Ze neemt niet de plaats in van de overheid. Wel kan ze de overheid op haar taak wijzen: dat ze recht doet, het vreedzaam samenleven bevordert en alleen het zwaard hanteert als het niet anders kan. De kerk kan de overheid profetisch corrigeren als ze die taak verzaakt, bijvoorbeeld als de overheid zelf een totalitair machtsinstituut wordt. Maar de kerk moet niet haar eigen ideaal van geweldloosheid op de overheid projecteren.

Dit alles vormt ook de achtergrond van de zogeheten *theorie van de rechtvaardige oorlog*. Er zijn veel misverstanden over. Het grootste misverstand is dat deze visie oorlog rechtvaardigt. Maar oorlog wordt in deze visie juist als uiterst problematisch gezien. Thomas van Aquino bespreekt de rechtvaardige oorlog onder de vraag: 'Is oorlog altijd een zonde?'⁴ Oftewel: oorlog voeren is in principe zondig. Deze lijn zie ik ook terug bij protestantse theologen in de zestiende en zeventiende eeuw, doorlopend tot in onze tijd. De kern van deze lange traditie (ik spreek liever van een traditie dan van een theorie) is dat oorlog verschrikkelijk is en tot het uiterste vermeden moet worden, maar onder strikte voorwaarden *soms* gerechtvaardigd is. Anders gezegd, het antwoord op de vraag of oorlog voeren gerechtvaardigd is, is: *nee, tenzij*. Alleen onder strikte voorwaarden mag van het 'nee' tegen oorlog worden afgeweken.

In de traditie van de rechtvaardige oorlog (het *ius ad bellum*) worden die voorwaarden geformuleerd.⁵ Allereerst moet er sprake zijn van een *rechtmatige autoriteit*. Dat is de overheid die het geweldsmonopolie heeft. Wat een rechtmatige overheid is, is niet bij voorbaat bepaald en bijvoorbeeld niet alleen een natiestaat. Idealiter bevindt de rechtmatige autoriteit zich op internationaal niveau zoals de Verenigde Naties, maar we weten ook dat het vetorecht van staten zoals Rusland en China in de Veiligheidsraad de VN vaak krachteloos maakt.

Het 'nee, tenzij'-karakter komt sterk naar voren in een tweede voorwaarde, de belangrijkste: oorlog voeren mag alleen als er een *gerechtvaardigde reden* is. Daaronder wordt verstaan: de verdediging van burgers en staten tegen een agressor, het beschermen van fundamentele rechten, en het bestrijden van fundamenteel onrecht en kwaad. De kern is *verdediging* tegen een agressor en *bescherming* van burgers en hun rechten. De geweldsinzet is dus defensief. Omstreden is of een preventieve aanval (*preemptive strike*) bij dreigende agressie soms ook gerechtvaardigd is.

Ten derde moet er altijd een *juiste intentie* zijn. Dat is niets minder dan het herstellen of creëren van een rechtvaardige vrede. Dus niet het uitbreiden van eigen macht, invloedssfeer of territorium, zoals dat in Poetins oorlog het geval is.

Het zou een compleet misverstaan van de traditie van de rechtvaardige oorlog zijn om te zeggen dat Poetin net zo goed als Oekraïne kan claimen dat hij een rechtvaardige oorlog voert, zoals nog weleens wordt beweerd.

Omdat deze drie voorwaarden nog niet voldoende rem op oorlog zetten, zijn er vanaf de zestiende en zeventiende eeuw nog drie andere voorwaarden toegevoegd.⁶ Oorlog voeren moet een *laatste redmiddel* zijn: het mag pas nadat alle andere middelen om de vrede te bewaren zijn uitgeput. Denk aan onderhandelen, bemiddelen, diplomatie en economische sancties. Dit is waarop ook de *just peace*-benadering inzet. Het punt is alleen dat dit op enig moment niet meer toereikend kan zijn: als brute agressie zich toch doorzet. Een vijfde voorwaarde is dat de verdedigingsoorlog *proportioneel* van aard moet zijn: het kwaad dat de oorlog aanricht moet in verhouding staan tot het goede dat ermee wordt beoogd. Tot slot moet het inzetten van militaire geweldsmiddelen gerede *kans van slagen* hebben. Deze criteria zijn niet sluitend, want het inschatten van mogelijke uitkomsten van geweldsinzet is altijd onzeker. Het slagveld in de Donbas bijvoorbeeld laat zien dat er steeds meer slachtoffers vallen en de kans van slagen onzeker blijft. Toch kan het Oekraïense volk niet anders dan zichzelf verdedigen tegen de agressor. De morele verantwoordelijkheid komt hiermee overigens ook bij ons als internationale gemeenschap te liggen: geven we de Oekraïense verdedigingsoorlog wel voldoende kans van slagen?⁷

Daarnaast kent de traditie ook twee principes die van belang zijn voor de *uitvoering* van oorlog (het *ius in bello*). Dan gaat het allereerst om de *proportionaliteit* van de geweldsmiddelen in relatie tot de gestelde doelen. Het is dan bijvoorbeeld zeer de vraag of het bestrijden van terroristen met bommen op burgerlocaties te rechtvaardigen is. Het tweede principe is het *onderscheid* tussen combattanten, de strijders, en non-combattanten,

de burgers. De gewelddinzet mag alleen gericht worden op de strijders. Er moet alles aan gedaan worden om burgers te sparen.

Veel van de traditie van de rechtvaardige oorlog is overgenomen in het internationale humanitaire oorlogsrecht. Maar van oorsprong is ze dus een voluit theologisch-ethische benadering, waar een visie op vrede, geweldloosheid, de overheid en haar geweldsmonopolie onder ligt. De 'rechtvaardige oorlog' is niet simpelweg een rijtje regels of criteria waar dan zo uitrolt of een oorlog rechtvaardig is of niet. Wat deze traditie biedt is een *ethisch referentiekader*, een denkkader om oorlogen en oorlogshandelingen voortdurend kritisch te beoordelen.

Volgens mij hebben we het denken van de rechtvaardige oorlog heel hard nodig om morele afwegingen over het voeren van oorlogen te kunnen maken. Zo maken ook vredetheologen die denken vanuit 'rechtvaardige vrede' gebruik van dit denkkader.

Verwarrend is echter dat zij wel de 'criteria' gebruiken maar 'de rechtvaardige oorlog' als denkkader afwijzen. Maar 'rechtvaardige oorlog' bestaat juist uit die criteria of voorwaarden. Heinrich Bedford-Strohm bijvoorbeeld, bisschop van de *Evangelische Kirche*, betoogt vanuit *just peace*-perspectief dat de verdedigingsoorlog van Oekraïne te rechtvaardigen is en haalt daartoe expliciet criteria van de rechtvaardige oorlog aan om dit te onderbouwen. Tegelijk houdt hij vol dat de *just war doctrine* moet worden afgewezen ten gunste van de *just peace*-benadering.⁸ Het is mij volstrekt onduidelijk hoe je terug kunt vallen op de kern van de traditie van de rechtvaardige oorlog en deze tegelijk af kunt wijzen.

Veel vruchtbaarder lijkt het me om 'rechtvaardige oorlog' en 'rechtvaardige vrede' als twee benaderingen te zien die elkaar aanvullen en veronderstellen. Rechtvaardige vrede is waar het ook in de traditie van de rechtvaardige oorlog om gaat (de juiste intentie). Maar 'rechtvaardige oorlog' is in zichzelf ontoereikend om die vrede zelf voluit vorm te geven, preventief in vredeswerk en curatief in praktijken van verzoening en herstel na conflicten, waar 'rechtvaardige vrede' zich juist op toelegt. Omgekeerd geldt: *just peace*-denken dat inzet van militaire middelen niet categorisch uitsluit, kan vanuit het eigen denkkader niet goed onderbouwen *wanneer* dit dan gerechtvaardigd is. Daar heeft ze het denkkader van de rechtvaardige oorlog voor nodig. Erken dit dan ook over en weer!

Tot slot. Als je op basis van het ethische kader van de rechtvaardige oorlog besluit dat het voeren van een bepaalde oorlog onvermijdelijk is en je steun verdient, dan is dat altijd een besluit in vrees en beven.⁹ Het is altijd een *paradoxaal* besluit, want oorlog is juist wat je *niet* wilt.

De kerk zou dat hoog moeten houden: oorlog is wat we *niet* willen, maar het is soms onvermijdelijk om je handen er toch aan vuil te maken. *Want oorlog veroorzaakt verschrikkelijk kwaad, maar helemaal geen oorlog voeren laat verschrikkelijk kwaad toe.* Laat de kerk ons eraan blijven herinneren dat desondanks vrede mogelijk is. Dat God die vrede voor ons in petto heeft. En dat we daarom oorlog tot het uiterste moeten voorkomen. Omdat oorlog altijd verschrikkelijk is.

---

¹ Zie voor een onderbouwing van deze uitleg Richard Hays, *The Moral Vision of the New Testament: A Contemporary Introduction to New Testament Ethics*, New York: Harper One, 1996, 317-346, die er ethisch gezien een andere conclusie aan verbindt dan ik, omdat hij het Bijbelse spreken over de overheid geheel buiten beschouwing laat.

² Zie voor dit inzicht Gerrit de Kruijf, *Ethiek onderweg: Acht adviezen*, Zoetermeer: Meinema, 2008, 85.

³ Aurelius Augustinus, *De stad van God*, vert. Gerard Wijdeveld. Amsterdam: Ambo 2007, m.n. hoofdstuk XIX.

⁴ Thomas van Aquino, *Summa Theologiae*, II-II q. 40,1.

⁵ Ze zijn in aanleg aanwezig bij Augustinus, maar worden gesystematiseerd door Thomas van Aquino, die zich overigens ook baseert op eerdere systematiseringen. Zie Pieter Vos, 'Van rechtvaardige oorlog tot vredesethiek: Theologisch-ethische bronnen voor protestantse geestelijke verzorging bij de krijgsmacht', *Kerk en theologie*, 73(4), 375-392.

⁶ M.n. door Spaanse theologen Francisco de Vitoria en Francisco Suarez, die zich daarmee o.a. ook kritisch verhielden tot de wijze waarop de Spanjaarden hun koloniale oorlogen rechtvaardigden. De Nederlandse Hugo de Groot heeft de 'rechtvaardige oorlog' uitgewerkt in termen van internationaal recht. Ook protestantse theologen uit de zestiende en zeventiende eeuw hanteren dit denkkader. Zie bijv. het historische onderzoek van Ian Campbell & Floris Verhaart (Eds), *Protestant Politics Beyond Calvin: Reformed Theologians on War in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, New York/Oxen: Routledge, 2022.

⁷ Zie verder Pieter Vos, 'De oorlog in Oekraïne: Een ethische reflectie vanuit de traditie van de rechtvaardige oorlog', *Handelingen* 50.3 (2023), 7-16, <https://tijdschrift.handelingen.com/article/view/17997>.

⁸ "The orientation toward 'just peace' remains correct even now. What also remains correct is that we have therefore said goodbye to the 'doctrine of just war'. For war is always a defeat. And military force is never 'just', but terrible. But there can also be situations where the renunciation of such force is even more terrible. ... Sometimes weapons can save lives" (Heinrich Bedford-Strohm, 'Just Peace through Military Force? Peace Ethical Considerations in Light of the War of Aggression against Ukraine. Lecture of the World Council of Churches central committee moderator Bishop Dr Heinrich Bedford-Strohm delivered at the Kitzingen deanery, a regional church district near Würzburg, Germany', <https://www.oikoumene.org/resources/documents/bishop-dr-heinrich-bedford-strohm-just-peace-through-military-force-peace-ethical-considerations-in-light-of-the-war-of-aggression-against-ukraine>). Dezelfde verwarring vinden we in het invloedrijke *Denkschrift* van de Evangelische Kirche, *Aus Gottes Frieden leben – für gerechten Frieden sorgen. Eine Denkschrift des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland*, Gütersloh 2007, 102: 'Within the framework of the concept of just peace, the doctrine of *bellum iustum* no longer has a place.' Tegelijk ook: 'It does not follow from this that the moral test criteria contained in the *bellum iustum* doctrines must or may be abandoned.' Dit raakt ook de pretentie dat de Wereldraad van Kerken met het aanvaarden van 'rechtvaardige vrede' (o.a. de vredesconsultatie van Kingston 2011 en de Assemblee in Busan 2013) een paradigmashift heeft gemaakt waarmee de traditie van de rechtvaardige oorlog definitief terzijde zou zijn geschoven. Zie voor een goede analyse van de conceptuele verwarring in *just peace*-denken ook het artikel van vredeswerker Laurens Hogebrink, 'The Present and Future of the Just War Tradition', *Evangelische Theologie* 75.4 (2015), 285-299.

⁹ Aldus ook De Kruijf, *Ethiek onderweg*, 84. Hij trekt daaruit de conclusie dat je oorlog daarom niet moet proberen te rechtvaardigen. Ik vat de paradox anders op: het is juist wel belangrijk dat er rechtvaardigingsgronden zijn, maar dat neemt niet weg dat oorlog verschrikkelijk is en blijft.